

Cerh-Ta'dil'e Karşı Gıybet Eleştirisinin Tarihi Süreci

The Historical Process of al-Jarḥ -al-Ta'dil Criticism as Gossip

Seyit Ali GÜŞEN

Dr. Öğr. Üyesi İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Dr. Lecturer, Istanbul University, Faculty of Theology, Department of Hadith,
İstanbul / Turkey
aligusen@istanbul.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8873-111X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 5 Şubat /February 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.875275

Atıf / Citation: Güşen, Seyit Ali. "Cerh-Ta'dil'e Karşı Gıybet Eleştirisinin Tarihi Süreci / The Historical Process of al-Jarḥ -al-Ta'dil Criticism as Gossip". *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 55 (Haziran / June 2021/1): 65-89.
doi: 10.29288/ilted.875275

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | [mailto: ilahiyatdergi@atauni.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr)

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Hadis tarihinde hadislerin sıhhatlerini tespit amacıyla ilk asırdan itibaren uygulanmaya başlanan cerh-ta'dil sisteminin işleyişi için râviler hakkında inceleme yapmak gerekmektedir. Ancak hadis kaynaklarında rical tenkidinin sistematik olarak başladığı zamanlardan itibaren münekkîd âlimlere, gıybet ettikleri gerekçesiyle eleştiri yöneltildiğine dair bazı bilgiler nakledilmektedir. Nitekim Hicri İkinci asrın ilk yarısından itibaren en yoğun gıybet eleştirisinin düzenli cerh-ta'dil faaliyetleri sebebiyle Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776) özelinde yoğunlaştığı görülmekte ise de sonraki yıllarda diğer münekkîd muhaddislerde de bu tenkidin örneklerine rastlanmaktadır. Öte yandan münekkîdlerin bu tür eleştirilere muhatabın durumuna göre farklı tepkiler verdiği de dikkat çekmektedir. Ayrıca muhaddislere yöneltilen tepkilerin onlar üzerinde bazı etkilerinin olduğu da gözükmektedir. Bu çalışma hadis eserleri başta olmak üzere tarih, usûl, ricâl ve tabakât kaynaklarındaki bilgilerin sistematik analizi ile hadis tarihi boyunca tenkidlerin doğuşu, tarihsel süreci, muhataplarını ve muhaddisler üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Hadis, Tenkid, Ricâl, Cerh, Ta'dil, Gıybet.*

Abstract

It is important to investigate the narrators for the functionality of the al-jarh-ta'dil system, which has been implemented since the first century, to ascertain the correctness of the hadiths in the hadith history. However, in hadith sources, some information is conveyed stating that the criticism that these scholars gossip has been made against the munakkid (critic) scholars from the beginning of the second century of Hijra when the rijal criticism began systematically. Although it is observed that since the first half of the second century of the Hijra, the most intense criticism of gossip focused on Shu'ba Ibn al-Hajjaj due to his regular jarh-ta'dil activities, several examples of other critic muhaddiths are encountered in the following years. It is seen that the critic muhaddiths have shown different responses to these reactions according to the situation of the interlocutor. The questions asked by those engaged in the Hadith regarding this topic are provided with answers more in the scope of this work's necessity, and it has been observed that there is an attitude that does not take into consideration the negative critiques of other groups in general. Also, it is necessary to mention that the muhaddiths were taking some precautions to avoid falling into the sin of gossip in the face of criticism directed towards them. This study evaluates the beginning, interlocutors, and effects of these criticisms throughout the Hadith history.

Keywords: *Hadith, Hadith Criticism, al-Rijal, al-Jarh, al-Ta'dil, al-Giybah/Gossip.*

Extended Summary

Even though the muhaddiths implemented measures such as isnad research and al-jarh wal-ta'dil to prevent the accusation of false news to the Prophet Muhammad, they were accused of slander in the history. In order to provide a basis for the discourse that the isnad research constitutes slander, this information is important in terms of whether conveying the flaws of people of bid'ah by some scholars who lived in the second half of the Hijri first century can be considered slanders. As a matter of fact, the earliest information about the relationship between criticism and slander in this period is conveyed by Sulayman b. Mihran al-A'mash (d. 148/765), one of the famous tabi'un scholars. He states that his teacher Ibrahim an-Neha'i (d. 96/714) thinks that criticizing the bid'ah does not fall within the scope of slander. In other words, it is understood that the relationship between criticism and slander was on the agenda towards the end of the first century of the Islamic calendar, when systematic al-jarh wal-ta'dil was not yet formed. In the next layer, information is conveyed from scholars such as Hasan al-Basri (d. 110/728), Ayyub Al-Sakhtiyani (d. 131/749) about whether rebuttal can be considered slander. The name of Shu'bah ibn al-Hajjaj (d. 160/776) systematically carried al-jarh wal-ta'dil activities at the beginning of the second century of the Hijri calendar, as the addressee

of the first reactions directed against the rebuttal of the *rāwī* on the grounds of slander. As can be understood from the statements about him, although Shu'bah was criticized by some people for criticizing the narrators, he did not take these criticisms into consideration and continued his rebuttal activities. One of the most quoted examples in later works is the conversation between Yahya bin Sa'eed Al-Qattan and Abu Bakr bin Hallād (d. 240/854). When Abu Bakr bin Hallād said to Yahya bin Sa'eed Al-Qattan, "Are you not afraid that the people you have rebutted will be complainants on the Day of Judgment?" he replied, "It is better than that the Prophet will be a complainant by saying why did you not protect my *ḥadīth*?" Similarly, Imam Shafi'i (d. 204/820) stated that it is not permissible to be silent when a lie of a *muḥaddith* is detected, and it is not considered slander. This answer of Imam Shafi'i and Yahya bin Sa'eed Al-Qattan reveals the clarity of the position of rebuttal practices among the *ḥadīth* scholars. It is understood that the systematic *al-jarḥ wal-ta'dil* assemblies and the criticism of the narrators became an essential element of *ḥadīth* education. Accordingly, despite the increase in the number of imams/assemblies of *al-jarḥ wal-ta'dil*, it is possible to say that the criticisms against slander in the time of Shu'bah decreased to a certain extent in the next generation. After the systematization of the science of *al-jarḥ wal-ta'dil*, the practice of scholars was largely in the way that the past *ulama* reported their answers to the examples of rebuttal and slander reactions. It is possible to come across examples of this last method, especially in the narration/*isnād* chapters of *ḥadīth*-style books, and in the *muqaddim* chapters of narration and legislation works. It is also seen that some of the criticisms against the rebuttal activities of the *muḥaddiths* come from the *muḥaddiths*. As a matter of fact, it is noted that they are worried that some rebuttal expressions of Hammad ibn Zayd (d. 179/795), Huseym ibn Bashir (d. 183/799), Abu Zur'a ed-Damashki and Muhammed as-Sebbaq, student of Ahmad ibn Hanbal (d. 292/904) may be slander. Although it is known that the Sufis generally oppose the practice of rebuttal, the conversation between Yousuf bin Hussein (d. 304/917), one of the students of Dhul-Nun al-Misri, and Ibn Abi Hātim (d. 327/938), is an important example. Here, Ibn Hussein claimed that the rebuttal expressions are "the slander of the righteous people who passed away many years ago, perhaps settled in Paradise" and stated that it is embarrassing to write this information in the work. Another sufist, Abu Talib al-Makki (d. 386/996), also claims that by going beyond the limits of the *Ahl al-Ḥadīth*, they committed sins by criticizing those who are more precious in the sight of Allah. These criticisms represent the views of asceticism and sufism understanding on rebuttal practices. For the accusation of slander against them, *muḥaddiths* firstly defended the necessity of the *al-jarḥ wal-ta'dil* system in order to convey the *ḥadīths* reliably. It is seen that *muḥaddiths* have developed a defense to silence their interlocutors against the reactions from those who are completely opposed to the military, and generally, it is seen that the other person does not know the science of *ḥadīth*, and answers are given about why it should be performed. It is clear that the *muḥaddiths* made more explanatory speeches, stating the facts and convincing the interlocutor to their questions focused on meaning rather than reaction. However, with the effect of these criticisms, instead of an unlimited criticism, they set various limits so that the criticisms made against the narrator would not be slander. For example, when Sufyan ibn 'Uyaynah was asked, "Can the people of *bid'ah* be slandered," he said "subjects related to *bid'ah* of the *rāwī* can be said, not slander can be made in subjects other than that." Therefore, it is understood from the statements of the *muḥaddiths* that they accept that it is permissible to criticize another person only when it is deemed necessary. As a result, there have been criticisms that the narrators were slandering the scholars since the end of the first century, when they began to be studied in order to protect the *ḥadīths*. As far as it is understood from the related stories, these criticisms concentrated on Shu'bah ibn al-Hajjaj, who is considered to be the founder of 'Ilm al-Rijāl ("Science of Narrators"), and became rare in the following periods with the general acceptance of the rules of *ḥadīth* science. When the sources of the criticisms against the *muḥaddiths* are examined, it is possible to say that although it is seen that both the scholars themselves and the Sufis criticize them, they generally do not take into account the criticisms made by others. However, it should be noted that the scholars have established a control system in order not to

be backfired in the criticism of the narrators and that they only allow the necessary amount of rebuttal to be made.

GİRİŞ

Hadislerin güvenilirliğini tespit etmek için uygulanan isnad incelemesinde râvîlerin adalet ve zabt açısından *kusurlarının* zikredilme zorunluluğu, bir müslümanın arkasından hoşlanmayacağı özelliklerini zikretmek şeklinde tarif edilen gıybet¹ ile uygulama açısından zıt görünmektedir. Muhaddisler Hz. Peygamber'e yalan haber isnat edilmesini engellemek için isnad araştırması ve cerh-tadîl gibi tedbirleri uygulamışlarsa da yaptıkları bu işlemle ilgili olarak tarihsel süreçte *bu gıybettir* söylemiyle de başa çıkmak durumunda kalmışlardır. Kaynaklardaki bilgiler, muhaddislerin cerh-ta'dîlin ilk zamanlarından itibaren gündeme gelen bu tepkileri farklı tavırlarla karşıladığını göstermektedir. Bu çalışmada öncelikli olarak cerh-gıybet ilişkisinin tarihî süreci tetkik edilecek, sonrasında da bu fikrin kimler tarafından ortaya atıldığı ve muhaddislerin bu suçlamalar karşısında aldıkları tavırlar incelenecektir. Bu çerçevede cerh-ta'dîlin gıybet olup olmaması müstakil bir makalede² işlendiği için bu çalışma cerhin gıybet kabul edilmesi meselesinin mahiyetini veya sonucunu değil, tarihî süreci ve hadis rivayet tarihinde oluşturduğu etkileri değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İlgili makalede cerhin gıybet sayıldığını gösteren ve gıybet kabul edilmemesi gerektiğine işaret eden rivayetlerin bir kısmı kronolojik olarak aktarılmış, sonunda cerh-bireysel ahlak ilişkisine dair bir bölüm eklenmiştir. Bu çalışmada ise ilgili kaynakta yer verilmeyen pek çok bilgi de eklenecek tarihî süreç, tartışmanın tarafları ve bu ithamların hadis âlimleri üzerindeki etkileri işlenecektir. Öte yandan bazı kaynaklarda "*râvîlerin tenkid edilmesini gıybet gerekçesiyle tenkid edenlerin sufiler olduğu*"³ kanaati hâkimdir. Bu makalede ise münekkittlere yönelik eleştiride bulunanların görüşleri ve ilmî eğilimleri merkeze alınarak bu ithamın muhataplarının kimler oldukları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu vesileyle tarihsel süreçte hem cerhin gıybet sayılıp sayılmadığı düşüncesinin cerh faaliyetlerine etkileri araştırılacak, hem de muhatapların bu ithamlar karşısındaki tavırları ortaya konulacaktır.

¹ Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybanî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâûd vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 14/537; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri Müslim, *el-Câmi'u's-Şahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1956), "el-Birr ve's-sıla", 70.

² Kadir Gürler, "Cerhin Gıybet Olup Olmadığı Yönündeki Tartışmalara Eleştirel Bir Katkı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004), 33-48.

³ Meselâ İbnü'l-Cevzî zahid gibi görülmeye çalışan (mütezehhid) birinin, muhaddislerin yalancı bir râvîyi tenkit ettiğini duyduğunda bunu gıybet olarak nitelendirmesine karşı çıkmaktadır. Gürler de ilgili makalede cerhi gıybet kapsamında görenlerin sūfler olduğunu vurgulamaktadır. Bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b Ali b Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Mevzû'ât* (Dârü'l-Fikr, 1983), 1/50; Gürler, "Cerhin Gıybet Olup Olmadığı Yönündeki Tartışmalara Eleştirel Bir Katkı", 40; Seyit Avcı, "Hadisçilere Yöneltilen Bazı Eleştirilerin Değerlendirilmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (2011), 25.

1. CERH-GIYBET TARTIŞMASININ TARİHİ SEYRİ

Bir müslümanın arkasından konuşmak, onu çekiştirmek ve onun kusurlarını başkalarına iletme caiz olmasa da⁴ çeşitli zorunluluklar sebebiyle bu genel kurala istisnalar getirilerek bazı kimselerin eksikliklerini zikretme izni verilmiştir.⁵ Bu istisnalardan biri de hadis nakleden râvîlerin adalet ve zabt durumlarını tespit etmek için uygulanan cerh-ta'dildir.⁶ Mesela Müslim (öl. 261/875), önceki âlimlerin cerh-ta'dil uygulamalarına örnekler vererek hadislerin öneminden dolayı muhadislerin, râvîlerin kusurlarını araştırmayı kendilerine görev bildiklerini ifade etmektedir.⁷ Tirmizî (öl. 279/892) de hadis âlimlerinin, râvî tenkidleri dolayısıyla hadisi bilmeyenler tarafından eleştirildiğini belirterek geçmiş ulemanın cerh-ta'dil yaparken gıybet etme amaçlarının bulunmadığını vurgulamıştır.⁸ Tarihsel süreçte cerh-ta'dil, sağladığı faydalar sebebiyle ulemânın büyük çoğunluğuna göre caiz görülse de bir müslümanın eleştirilmesine sebep olduğu için bazı itirazlara konu olmuştur. Aşağıda cerh-tadil'in oluşum döneminde gıybet meselesi incelenecektir.

1.1. Ricâl Tenkidinin Oluşum Döneminde Gıybet Tepkisi

Ricâl tarihinde râvî incelemesinin ne zaman başladığı konusu tartışılmışsa da Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (öl. 198/813), sahabe asrından sonraki detaylı ilk cerh-tadil incelemesinin Âmir eş-Şa'bi (öl. 104/722) tarafından yapıldığını belirttiği⁹ ifadeleri, ricâl tenkidinin oluşum dönemi olarak hicrî ilk asrın son çeyreği ile ikinci asrın ilk çeyreği arasındaki zaman dilimine işaret etmektedir.¹⁰ Nitekim kaynaklar-

⁴ Bu konudaki ayet ve hadislere örnekler için bk. el-Hucurât, 49/12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/537; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhih*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Dimaşk: Daru İbn Kesir, 1990), "Edeb", 46; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Daru İhyâ'it-Türasi'l-Arabi, 1975), "Taharet", 26.

⁵ Başkası hakkında olumsuz konuşmaya izin verilen durumlar için bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *Riyâzü's-Şâlihîn min kelâm-ı seyidi'l-mürselîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 432.

⁶ Leknevî, cerh-ta'dil prensiplerini belirttiği eserinde gıybetin caiz olduğu yerleri sayarken cerh ta'dil konusuna yer vermiş, hatta vacip olduğunu ifade etmiştir. Bk. Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b Muhammed el-Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Ebu Gudde (Haleb: Mektebü'l-Matbuâtü'l-İslamiyye, 1987), 53.

⁷ Müslim, "Mukaddime", 1/28. Müslim'in bab başlıklarını koyan Nevevî de bu rivayetler için "Râvîleri tenkit etmenin caiz, hatta vacip olduğunu ve haram sayılan gıybet kapsamına alınmayacağı" başlığını tercih etmiştir. Müslim, *el-Câmi'u's-Şâhih*, 1/14. Bu cümlelerin Nevevî'ye aidiyeti için bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Şeref b Müri en-Nevevî, *el-Minhâc fi Şerhi Şâhihi Müslim b. Haccâc* (Kahire: el-Matbaatü'l-Misriyye, 1347), 1/84.

⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmi'ü'l-kebir*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "el-İlel", 6/230.

⁹ İlk isnad incelemesini Şa'bî'nin yaptığını Yahyâ b. Saîd el-Kattân şöyle aktarmaktadır: Rebî' b. Huseym (öl. 65/685), Şa'bî'nin yanında bir hadis okuyunca Şa'bî, "Bunu sana kim rivayet etti?" diye sordu. Bunun üzerine Rebî, hadisi Amr b. Meymûn'dan duyduğunu söyledi. Şa'bî bunun üzerine Amr b. Meymun'un yanına giderek ona "bu hadisi kimden duydun?" diye sordu. O da "İbn Ebi Leyla'dan" diye cevap verdi. Şa'bî bu sefer de ona giderek "Sen kimden duydun?" diye sorunca O "Ebu Eyyûb el-Ensari'den" dedi ve Ebu Eyyûb'un, bu hadisi Resûlullah'tan (s.a.s.) rivayet ettiğini nakletti. Bk. Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâşil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, thk. Muhammed b. Ali es-Savma'i (Riyad, Medine: en-Naşirü'l-Mütemeyyiz, 2017), 189.

¹⁰ Cerh Ta'dil ilminin kurucusu olarak tanınan Şu'be b. el-Haccâc'ın hicrî ilk asrın ilk çeyreğinde sistemli olarak hadis incelemelerine başladığı, sonraki yıllarda da yoğun olarak bu faaliyetine devam ettiği tespit edilmiştir. Bk. Abdulvahap Özsoy, *Şube İbnu'l-Haccac ve Hadisçiliği* (Erzurum, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,

da hicrî birinci asırda, râvîler hakkında bazı değerlendirmeler yapıldığı nakledilmekte¹¹ ise de cerh-ta'dîl faaliyetlerinin hicrî ikinci yüzyılın ilk yarısından itibaren sistemli olarak uygulandığı düşünülmektedir.¹² Yine ricâl eserlerinde aktarılan bilgiler münekkidlerin cerh uygulamaları sebebiyle –belki de beklemedikleri- gıybet tepkisi ile karşılaştıklarını göstermektedir. Zira “isnad dindendir”¹³ söylemi ile isnadın önemini vurgulayan muhaddisler, yaptıkları iş sebebiyle yine dinî bir kavram olan gıybet etmekle suçlanmışlardır. Münekkidlere yöneltilen eleştirilerden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde ilk tepkiler bid'atçı râvînin tenkid edilmesinin gıybet sayılması şeklinde başlamış, daha sonraki değerlendirmelerde ise râvî tenkidinin de buna dâhil edilmesi tartışılmıştır.

İsnad araştırmasının gıybet olduğu söylemine zemin oluşturması bakımından hicrî birinci asrın ikinci yarısında yaşayan bazı âlimler tarafından bid'atçı kimsele-
rin kusurlarının aktarılmasının gıybet sayılıp sayılmamasıyla ilgili bu bilgiler önem-
lidir. Nitekim bu dönemde tenkid-gıybet ilişkisine dair en erken bilgi meşhur tâbiûn âlimlerinden Süleyman b. Mihrân el-A'meş (öl. 148/765) tarafından aktarılmaktadır. O, hocası İbrahim en-Neha'î'nin (öl. 96/714) bid'atçıyı tenkid etmenin gıybet kapsamına girmediği kanaatinde olduğunu belirtir.¹⁴ Burada gıybet konusunun tarihi açısından dikkat edilmesi gereken nokta, A'meş'in, İbrahim en-Neha'î'nin görüşünü nakleden bir râvî olduğudur. Yani henüz sistemli cerh-ta'dîlin oluşmadığı hicrî birinci asrın sonlarına doğru tenkid-gıybet ilişkisinin gündemde olduğu anlaşılmaktadır.

Hadis râvîleri hakkındaki değerlendirmelerin gıybet olup olmaması konusunda sonraki dönem âlimleri tarafından referans gösterilen âlimlerden biri de Hasan el-Basrî'dir (öl. 110/728). Basralı râvîlerden Salt b. Tarîf (öl.?), Hasan el-Basrî'ye açıkça günah işleyen facir kimsenin hatalarını zikretmenin gıybet olup olmadığını sormuş, O da bu durumun gıybet olmayıp bir sorumluluk gerektirmediğini ifade etmiştir.¹⁵ Hasan el-Basrî'ye uzun süre talebelik yapan Rebî' b. Sabîh (öl. 160/776), de onun “açıktan günah işleyen kimselerle ilgili tenkidlerin gıybet olamayacağı”¹⁶ görü-

2004), 104; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015), 135.

¹¹ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Zikru men yu'temedü kavliühû fi'l-cerh ve't-ta'dîl (Erbe'u resâil içinde)*, thk. Abdulfettâh Ebu Gudde (Haleb: Mektebül-matbuati'l-İslamiyye, 1990), 172. Sahabe tabakasından itibaren cerh-ta'dîl faaliyetinin süreci için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidi*, 35-111.

¹² Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler: Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2014), 25; Turhan, *Ricâl Tenkidi*, 455.

¹³ İsnadın muhaddisler arasındaki konumunu gösteren rivayetler için bk. Müslim, “Mukaddime”, 1/14,15.

¹⁴ Ebü Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, *Sünen* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabi, 1987), “Mukaddime”, 1/120.

¹⁵ Ebü Bekr el-Hatib Ahmed b Ali b Sabit Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1938), 42.

¹⁶ Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 43.

şünü genel olarak bid'at ehli için kabul ettiğini nakletmektedir. Neha'î örneğinde olduğu gibi günahkâr, fâsık ya da bid'atçı kimselerin tenkidinin caiz olduğunun ifade edilmesinin, bir sonraki nesilde başlayan düzenli cerh faaliyetlerinin dini korumaya gerekçesiyle caiz görülmesine fikrî alt yapı hazırladığı söylenebilir.¹⁷

Tespitimize göre tabiûn döneminde râvî tenkidi ile gıybet kavramı arasındaki ilişki Basralı muhaddis Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749) hakkında kurulmuştur. Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770) hocası Eyyûb es-Sahtiyânî'nin kimsenin gıybetini yapmadığını söyledikten sonra sadece Abdülkerîm b. Ebi'l-Muhârik hakkında "o sika değildir"¹⁸ dediğini aktarmaktadır. Ma'mer'in aktardığı bu cümleden hareketle Eyyûb es-Sahtiyânî'nin cerhi gıybet olarak kabul edip etmediği bilinmese dahi Ma'mer'in bu ifadeyi lafzî olarak gıybet kelimesi ile isimlendirdiği dikkat çekmektedir.

Yukarıdaki ilk iki örneğe göre tenkid-gıybet ilişkisini delillendirmek amacıyla müracaat edilen ilk münekkidler İbrahim en-Neha'î ve Hasan el-Basrî'dir. Bu kullanımlarda her ne kadar ilk münekkitler arasında ismi zikredilen¹⁹ Neha'î'nin muhatapları bilinmiyorsa da A'meş'in o bid'atçının tenkid edilmesini gıybet saymazdı ifadesi, gıybet tepkisi ile karşılaşmış olma ihtimalini akla getirmektedir.

Hasan el-Basrî'nin iki öğrencisi vasıtasıyla nakledilen bilgiler de o döneme nispeten ışık tutmaktadır. Nitekim Hasan'a bid'atçının tenkid edilmesinin gıybet olup olmadığını bizzat soran Salt b. Tarîf, ricâl kaynaklarında onun râvîsi olarak kaydedilmektedir.²⁰ Diğer bir ifadeyle kendisinden hadis nakleden bir râvînin hocasına ravinin tenkid edilmesinin bid'at olu olmadığını açıkça sorması-bid'atçı bile olsa bazı şahısların tenkid edildiği bir ortamda *gıybet tenkidinin* var olduğunu düşündürmektedir.

Öte yandan ilk münekkid olarak tavsif edilen Şa'bî, Neha'î ve Hasan el-Basrî'nin aynı zaman diliminde yaşadıkları dikkate alınırsa ilk cerh faaliyetleri ile paralel olarak cerh-gıybet ilişkisinin de gündemde olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Gıybet İthamının Odağındaki Şahsiyet: Şu'be b. el-Haccâc

Râvîlerin cerh edilmesine gıybet gerekçesiyle yöneltilen ilk tepkilerin muhatapı olarak cerh-ta'dil faaliyetlerini hicri ikinci asrın başlarında sistemli halde uygulayan Şu'be b. el-Haccâc'ın²¹ (öl. 160/776) isminin geçtiği²² dikkat çekmektedir.

¹⁷ Hatîb'in bu örneği ricâl tenkidinin gerekliliği başlığında ele alması da buna işaret etmektedir. Bk. *el-Kifâye*, 42.

¹⁸ Ebü'l-Haccâc Cemaledin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 18/261.

¹⁹ Tirmizî, "el-İlel", 6/230; Ebü Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcanî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'ir-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/134.

²⁰ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir* (Haydarabad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362), 4/303. Nitekim hakkındaki ifadeler de mestur olduğu yönündedir. Bk. Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân* (Beirut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002), 4/329.

²¹ Üçüncü asrın meşhur hadis hafızlarından Salih b. Muhammed Cezere, râvîler hakkında ilk görüş bildiren kişi olarak Şu'be b. Haccâc'ın ismini vermekte, daha sonra diğer âlimleri zikretmektedir. Bk. Ebü Bekr Ahmed b.

Bu örneklerin başında, Şu'be'nin, hocalarından İmrân b. Hudeyr'e (öl. 149/766) gelerek "Haydi (gel), Allah için gıybet edelim; muhaddislerin kusurlarından bahsedelim!"²³ dediği zikredilebilir. Şu'be'nin bu tepkisi ile ilgili daha geniş bilgi, genç öğrencisi Mekki b. İbrahim (öl. 215/830) kanalıyla gelmektedir. Buna göre Şu'be, Cafer b. Zübeyr'in,²⁴ Kasım b. Abdurrahman<Ebû Ümâme<Hz. Peygamber isna-dıyla 200 kadar hadis naklettiğini duyunca son derece sinirlenmiş ve İmran b. Hudeyr'e giderek "Haydi kalk, bunun gibilerin gıybetini yapalım"²⁵ demiştir. Benzer şekilde Süfyân b. Uyeyne de (öl. 198/814) Şu'be'nin "Gelin, Allah için gıybet edelim"²⁶ dediğini nakletmektedir.

Şu'be'nin en çok hadis nakleden²⁷ öğrencilerinden, Merv bölgesinin meşhur muhaddisi ve Arap dili uzmanı Nadr b. Şümeyl (öl. 204/820) de Şu'be'nin, hadis râvileri hakkında yaptığı tenkidleri gıybet diye eleştirenleri, "Haydi Allah için gıybet edelim!"²⁸ diyerek dikkate almadığı ve râvî incelemelerine devam ettiğini aktarmaktadır.

Bu örnekler, Şu'be'nin *gıybet* kavramını bilinçli olarak cerh-ta'dîl uygulaması hakkında kullandığını göstermektedir. Nitekim meşhur Arap dil âlimi Ebû Zeyd el-Ensârî (öl. 215/830) yağmurlu bir günde Şu'be'nin yanına geldiklerini, ancak Şu'be'nin "bugün rivayet günü değil, gıybet günüdür, gelin yalancılara gıybetini yapalım"²⁹ diyerek hadis nakletmediğini, bilakis zayıf râvileri tenkid ettiğini aktarmaktadır.

Ali b. Sabit Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, thk. Mahmud Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983), 2/201. İbnü's-Salâh ise, sahabe döneminden itibaren sosyal hayat gereği tezkiye veya şahitlik gibi gerçeklerle insanların kusurlarının zikredildiğini belirterek, Salih Cezere'nin bu ifadelerini ilk defa cerh yapan kişi olarak değil, yoğun ve düzenli olarak bu işi yapan kimse olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Bk. Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-âhadîs*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1984), 388, 389.

²² Özsoy, *Şube İbnü'l-Haccac ve Hadisçiliği*, 123, 124.

²³ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-đu'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zayed (Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, 1992), 1/19; Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tahzîrû'l-havâş min ekâzîbi'l-kuşşâş*, thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1984), 179.

²⁴ Hakkındaki cerh ifadelerinden çok zayıf olduğu anlaşılan râvî hakkında Şu'be, Hz. Peygamber adına 400 hadis uydurduğunu iddia etmektedir. Hakkındaki bk. Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Bicavi (Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, 1963), 1/406.

²⁵ Suyûtî, *Tahzîrû'l-havâş*, 179.

²⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 1/11; İbnü'l-Cevzî, *Mevzû'ât*, 1/50; Suyûtî, *Tahzîrû'l-havâş*, 1/131; Nureddin Ali b. Muhammed b. Sultan Molla Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-ahbârî'l-mevzû'a*, thk. Muhammed Sabbâğ (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1986), 80.

²⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/383; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 9/330.

²⁸ Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, 1/15.

²⁹ Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 45.

Hakkında nakledilen bu ifadelerden net bir şekilde anlaşıldığı üzere Şu'be, râvîleri tenkid ettiği için bazı kimseler tarafından eleştirilse de bu tenkitleri dikkate almamış, cerh faaliyetlerine devam etmiştir. Yukarıdaki ifadeleri nakleden kimseler incelendiğinde dikkat çeken konulardan biri ise Şu'be'nin ilk cerh-ta'dil yapmaya başladığı zamandan vefatına kadar devam eden bir süreçte *gıybet* kavramını gündeminde tuttuğudur. Zira hocası İmrân b. Hudeyr ile Süfyân b. Uyeyne, Nadr b. Şümeyl ve Ebû Zeyd el-Ensârî gibi öğrencilerinden aktarılan kullanımların ortak noktası Şu'be'nin vefatına kadar râvîleri cerh ederken *gıybet ettiğine* yönelik tenkitleri ciddiye almadığıdır. Süfyân b. Uyeyne de, Şu'be'nin ifadelerini naklederken Arapça'da devamlılık ifade eden *كان يقول* kalıbını kullanmıştır.³⁰ Bu da Şu'be'nin diğer talebelerinden de aktarıldığı gibi ilgili cümleyi düzenli kullandığını göstermektedir. Öte yandan Şu'be'nin kendi kullanımı açısından bakıldığında cerh ettiği için gıybet eleştirisiyle karşılaştığı râvîlerin çoğunlukla diğer münekkidler tarafından da tenkit edilen kimseler olduğu görülmektedir. Buradan hareketle Şu'be'nin eleştiriyi hak eden râvînin cerhini gıybet saymadığını anlamak mümkündür.

1.3. Şu'be Sonrası Cerh-Gıybet İlişkisi

Şu'be b. el-Haccâc, Süfyân es-Sevrî ve İmam Malik gibi imamların gayretleri sonucunda cerh-ta'dil ilminin sistemleşmesine³¹ ve Şu'be tarafından geleneksel hale getirilen cerh-ta'dil meclislerinde yapılan tenkid faaliyetlerinin hadis âlimleri arasında genel kabul görmesine rağmen muhaddislerle bu sebeple bazı eleştirilerin gelmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de muhaddis ve münekkid kimliği ile öne çıkan Abdullah b. el-Mübarek'in (öl. 181/797) meclisinde yaşanan bir hadisedir. İbnü'l-Mübarek çok ibadet etmesiyle meşhur olan³² Mu'allâ b. Hilâl'in hadis rivayetinde yalancı olduğunu ifade edince³³ orada bulunan bir sûfi 'salih insanların gıybetini mi yapıyorsun?' diyerek onun bu hükmünü gıybet kapsamında değerlendirmişti. Bunun üzerine İbnü'l-Mübarek "biz açıklamazsak, hak ile batıl nasıl tespit edilebilir?"³⁴ ifadesiyle râvîler hakkında verilen hükümlerin hak-batıl ayırımında tesiri olan bir hüküm olduğunu vurgulamıştır.

Şu'be sonrasında yaşanan bir olay da Şu'be b. Haccâc tarafından *seyyidü'l-muhaddisîn* olarak tavsif edilen³⁵ İsmail b. Uleyye'nin (öl. 193/809) meclisinde gerçekleşmiştir. Meşhur muhaddis Affân b. Müslim'in (öl. 220/835) anlattığına göre

³⁰ Ukayli, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, 1/11.

³¹ Turhan, *Ricâl Tenkidi*, 450.

³² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003), 4/747.

³³ Hadis uydurduğu bilinen Mu'allâ b. Hilâl hakkındaki tenkitler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 7/396; İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/99; Zehebî, *Mizân*, 4/152; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/298.

³⁴ Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 1/45; Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî Kadî İyaz, *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik* (Rabat: Vizaretü'l-Evkaf ve Ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1965), 3/51; Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr (Dimaşk: Dârü'l-Mellâh, 1978), 1/47.

³⁵ Zehebî, *Siyer*, 9/109.

İbn Uleyye'nin yanında bir râvî bir başkasından hadis nakledince Affân, naklettiği kişi hakkında "ondan rivayet etme, o zayıftır" diye uyarıda bulunmuştu. O hadisi nakledenin, "gıybet ettin" diye cevap vermesi üzerine İbn Uleyye, yapılan tenkid için "Bu gıybet değil, bilakis râvînin zayıflığına hükmetmektir"³⁶ şeklinde cevap vermiştir.

İbn Uleyye'nin yanında gerçekleştiği aktarılan başka bir olayda meclise gelen biri ondan, Leys b. Ebî Süleym'in (öl. 148/765)³⁷ rivayet ettiği hadisleri nakletmesini istemiştir. Oradakilerden biri "Leys zayıftır, onun hadislerini ne yapacaksın? Onun yerine Eyyûb'un hadislerini istesene..." diye tavsiyede bulununca o gelen adam 'âlimlerden birinin gıybetini mi yapıyorsun?' demiştir. İbn Uleyye bu şahsa "Cahil adam, o nasihattır, gıybet değildir"³⁸ diyerek cehaletini vurgulamıştır. İsmail b. Uleyye ile ilgili nakledilen iki bilginin ortak yanları dikkate alınarak aynı olay olduğu ileri sürülebilir. Ancak ikinci anlatımda zikredilen ve İbn Uleyye'nin muhatabına *cahil* ithamını kullandığı dikkate alınırsa o dönemde cerh-ta'dîlin, hadis ehli arasında genel kabul gördüğü, buna aykırı davranışların dışlandığı anlaşılmaktadır.

Bu dönemdeki cerh-gıybet ilişkisinde zâhid kimliği ile öne çıkan³⁹ Yusuf b. Esbât (öl. 195/811) ile öğrencisi Ebû Salih Mahbûb b. Mûsa (öl. 231/846) arasında geçen konuşma önem arz etmektedir. Ebû Salih, Yusuf b. Esbât'a, Vekî' b. el-Cerrâh'in fitne hakkındaki bir sözünü aktarınca "O da (fitne ortamında savaşa katılmayı uygun gören) hocası Hasan b. Hay (öl. 167/784) gibidir" diye cevap vermiştir. Ebû Salih "bu gıybet olmadı mı?" diye sorunca Yusuf b. Esbât bunun; "insanları onun fitnesinden sakındırmak ve onların açtığı bu yoldan uzak tutmak için uyarı mahiyetinde"⁴⁰ bir açıklama olduğunu belirtmiştir. Zâhid bir âlimin hadis râvîsini cerh etme amacı olmasa da bir başkasının kusurunu açıklaması, o dönemde sûfilerin tamamının bir başkasının tenkit edilmesini gıybet kabul etmediklerini göstermesi açısından dikkat çekmektedir.

Cerhin gıybet olup olmaması konusunda sonraki eserlerde en çok alıntılanan örneklerden biri ise Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile Ebû Bekir b. Hallâd⁴¹ (öl. 240/854) arasında geçen konuşmadır. Ebû Bekir b. Hallâd, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a, "cerh ettiğin kimselerin Kıyamet günü davacı olmalarından korkmuyor musun?" demesi üzerine O, "Hz. Peygamber'in 'hadislerimi neden korumadın?' diyerek davacı ol-

³⁶ Müslim, "Mukaddime", 1/26; Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 43.

³⁷ Güvenilir bir râvî iken ihtilat sonucu hadisleri karıştırdığı için zayıf kabul edilmiştir. Hakkındaki tenkitleri için bk. Zehebî, *Mizân*, 3/420.

³⁸ Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 43.

³⁹ Zehebî, *Siyer*, 9/169.

⁴⁰ Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, 1/232.

⁴¹ Sika olduğu ifade edilen Ebû Bekir b. Hallad, Yahya b. Saîd el-Kattân'a uzun süre öğrencilik yapmışsa da çok az hadis rivayeti bulunmaktadır. Hakkındaki bilgiler için bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 1/76; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/171; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/915.

masından hayırlıdır” diye cevap vermiştir.⁴² Ebû Bekir'in sorusunda gıybet kelimesi geçerse de cümlenin muhtevasındaki *tenkit edilen râvilerin davacı olması* konusu bunu günah sayma düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır. Ancak Yahyâ el-Kattân'ın cevabı, yukarıda adı geçen diğer âlimler gibi bu konuyu gıybet görmediğini göstermektedir.

İmam Şafi'î (öl. 204/820) de bir muhaddisin yalanı tespit edildiği zaman susmanın caiz olmadığını ve bunun gıybet sayılmayacağını belirtir. Ona göre bir sarrafın sahte altının durumunu belirtmesi gerektiği gibi, münekkidin de dînî konumu gereği râvilerle ilgili görüşünü ortaya koyması şarttır.⁴³ İmam Şafi'î'nin râvî tenkidini dînî bir zorunluluk gördüğü anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Şu'be b. el-Haccâc döneminde oluşturulan sistimli cerh-ta'dil meclisleri ile râvî tenkidinin, hadis eğitiminin temel bir unsuru haline geldiği anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak cerh-ta'dil imamlarının/meclislerinin sayısının artmasına rağmen Şu'be döneminde *gıybet* gerekçesiyle yöneltilen tenkidlere göre önemli miktarda azaldığı görülmektedir.

1.4. Hicrî Üçüncü Asırda Cerh-Gıybet İlişkisi: Ferdî Tepkiler

Cerh-ta'dil'in hadis ilminin temel esaslarından biri kabul edilmesiyle hicrî üçüncü asırdan itibaren cerh faaliyetlerine tepkilerin nispeten azaldığı görülmektedir. Bununla birlikte hadis ve ricâl kaynaklarında aktarılan bilgiler cerhin gıybet olup olmaması ile ilgili bazı soru işaretlerinin hâlâ devam ettiğini göstermektedir. Mesela *Tarih* müellifi⁴⁴ Şamlı hadis hafızı Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (öl. 281/894) de bir hadis râvîsinin galat, vehm ve tashif gibi hatalarını açıklamanın gıybet olup olmadığı konusunda Ebû Müshir Abdü'lâ b. Müshir'e (öl. 218/833) sormuş, o da gıybet olmadığını ifade etmiştir.⁴⁵

Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi⁴⁶ Muhammed b. Bûndar es-Sebbâk (öl. 292/904) ise bu konuda duyduğu rahatsızlığı "Falan zayıftır, falan yalancısıdır" demek bana ağır geliyor" diye aktardığında hocası Ahmed b. Hanbel, "biz de susarsak cahil insanlar sahih ile zayıfı nasıl ayıracak?"⁴⁷ diye cevap vermiştir.

⁴² Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hâkim en-Nisâbüri, *el-Medhal ilâ ma'rifeti's-şahîh mine's-sakim ve tebyini mâ eşkele min esmâ'ir-ricâl fi's-Şahîhayn*, thk. Rebî' b. Hâdi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 111; Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye*, 44; İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadis*, 389; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Muhammed Avvâme (Medine: Darü'l-Minhâc, 2016), 5/544.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Mevzû'ât*, 1/50.

⁴⁴ Siyer bilgileri ile Şam bölgesindeki bazı sahabî, tabî'î ve kadınlara dair bilgiler içeren kitabı için bk. Abdurrahman b. Amr b. Abdullah Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*, thk. Halil el-Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996).

⁴⁵ Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye*, 45.

⁴⁶ Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadi Hanbelî İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hamid el-Fikî (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1952), 1/287.

⁴⁷ Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye*, 46; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/287.

Burada Ebû Zür'a ve es-Sebbâk'ın cümlesinde ortak nokta, daha önceki başlıkta görülen münekkîd muhaddisi suçlama veya yapılan işlemi gıybet gerekçesiyle günah sayma iddiası söz konusu olmamasıdır. Bilakis ilgili şahısların, bir başkası hakkında konuşmaktan dolayı hissettiği vicdanî rahatsızlığı ifade etme gayreti öne çıkmaktadır. Bu da o dönemde muhaddisler arasında cerh'in gıybet olmadığına dair oluşan genel kabulü göstermektedir.

Cerh-ta'dîl ilminin sistemleşmesinden sonraki âlimlerin uygulaması ise büyük oranda geçmiş ulemanın cerh örneklerine ve gıybet tepkilerine verdikleri cevabı nakletmeleri şeklinde gerçekleşmiştir. Özellikle hadis usulü kitaplarının râvî/ismad bölümlerinde, ricâl ve mevzuât eserlerinin mukaddime bölümlerinde bu son usulün örneklerine sıklıkla rastlamak mümkündür.⁴⁸

2. CERH-GIYBET İLİŞKİSİNİN TARAFLARI

Cerh-gıybet ilişkisinde tenkid edilen tarafın muhaddisler olduğu açık olmakla birlikte karşıt eleştirilerin farklı kesimlerden geldiğini belirtmek mümkündür. Nitekim bu tepkilerin bir kısmının, cerh-ta'dîl oluşum döneminde zâhid râvîlerden geldiğine dair örnekler yukarıda işaret edilmişti. Ancak sistemli cerh-ta'dîl faaliyetleri başladıktan sonra da sınırlı sayıda da olsa devam eden bu tepkilerin kaynaklarına işaret etmek gerekmektedir.

2.1. Muhaddislerin Gıybet Endişesi

İkinci asırdan itibaren muhaddisleri gıybet gerekçesiyle tenkid edenlerin kimler olduklarına dair net veriler bulunmasa da Şu'be'nin ifadelerini nakledenlerin veya ona soru soranların ilmî eğilimleri dikkate alındığı zaman bu kişiler arasında hadis ilmi ile ilgilenen kimselerin de bulunması bu konuda dönemin cerh ve ta'dîle karşı tavırlarını sorgulamayı gerektirmektedir. Yukarıda aktarılan örnekler Şu'be'nin daha çok ehl-i hadis dışından gelen tepkileri görmezden gelme-dikkate almama⁴⁹ şeklinde bir yöntem takip ettiğini göstermektedir. Hadis ilmi ile meşgul olduğu bilinen bazı şahsiyetlerden de gerek soru gerekse suçlama veya tenkid mahiyetinde cerh faaliyetlerine eleştiri olarak anlaşılabilir bazı ifadeler kaynaklarımızda yer almaktadır.

Bunlardan ilki, Hammad b. Zeyd'den (öl. 179/795) nakledilmektedir. O, hocası Şu'be b. el-Haccâc'a râvîleri tenkid etmenin gıybet olup olmadığını sorduğunda "Bu din işidir. Bu işi terk etmek Allah'ın hakkını gözetmek dururken adam kayırmak

⁴⁸ Bu konuda Hatib el-Bağdâdî özel bir öneme sahiptir. Nitekim kendisinden önceki ulemanın bu alandaki görüşlerinin derli toplu görülebileceği en erken eser *el-Kifâye*'nin 'mukaddime' bölümüdür. Burada "Münekkîd muhaddisin kendisine sorulan sorulara cevap vermesinin vacip olması" başlığında yaklaşık 10 sayfa geçmiş ulemanın uygulamalarını zikretmektedir. Sonraki eserlerde bulunan örnekler ise büyük oranda *el-Kifâye*'deki bilgilerin tekrarıdır.

⁴⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/19.

sayılır.⁵⁰ diye cevap vermiştir. Burada Hammâd'ın bir soru örneğinde Şu'be'nin görüşünü önemseydiği görülmektedir. Şu'be'nin Hammâd'a cevabı ise yukarıdaki başlıkta görüldüğü gibi 'dikkate almama' değil, gerekçesini de zikrederek 'bilgilendirme' olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum sistemli cerh-ta'dil başladığı zaman yapılan cerhin gıybet olup olmaması konusunda hadis ile meşgul olan âlimler arasında da bazı soru işaretlerinin olabileceğini göstermektedir.

Şu'be'nin gıybet ettiğini açıkça söyleyen muhaddislerden biri ise hicrî ikinci asrın Vâsıtılı/Bağdatlı meşhur münekkid-muhaddisleri arasında zikredilen⁵¹ Hüseyim b. Beşîr'dir (öl. 183/799). Talebesi Esved b. Sâlim'in kendisinden naklettiği bilgiye göre Hüseyim şöyle demiştir: "Bizi gıybetle meşgul ettiği için Şu'be ile bir arada oturmayı bıraktık."⁵² Şu'be ile yakın ilişki içerisinde bulunduğu bilinen⁵³ bir muhaddis olduğu için bu cümlenin arka planını da değerlendirmek gerekmektedir.

Her şeyden önce Şu'be ile Hüseyim arasında daha önce gerçekleşen bir anlaşmazlık olduğu görülmektedir. Bu anlaşmazlığın sebebi ise muhtemelen Şu'be'nin cerh ettiği, Hüseyim'in ise önem verdiği Ebu'z-Zübeyr künyesiyle tanınan Muhammed b. Müslim b. Tedrüs'ten (öl. 126/743) alınan rivayetlerdir. Kaynaklardaki bilgilere göre Şu'be, Ebu'z-Zübeyr'i başlangıçta çok takdir ederken, Mekke'de kendisi ile karşılaşınca hadislerini terketmiş, ondan hadis nakledenleri de ayıplamıştır.⁵⁴ Ricâl kaynaklarında Şu'be'nin pek çok münekkid tarafından güvenilir kabul edilen⁵⁵ Ebu'z-Zübeyr'i, güzel namaz kılmaması ve tartıda hile yapması gibi gerekçelerle tenkid ettiği görülmektedir.⁵⁶ Ebu'z-Zübeyr'in tedlîs yaptığı hakkındaki bilgiler de dikkate alınınca, tedlîs ile zina suçunu neredeyse denk gören⁵⁷ Şu'be'nin, onun hakkındaki olumsuz kanaatinin sebebi daha anlaşılır olmaktadır. Kanaatimizce Şu'be ile Hüseyim arasındaki mesele de bununla ilgili olmalıdır. Zira Hüseyim kendi dönemi açısından âlî isnada sahip olmak amacıyla Ebu'z-Zübeyr'den bizzat dinlediği hadisleri Şu'be'ye gösterince onların yazılı olduğu kitabı yırtıp atmıştır.⁵⁸ Hüseyim de bu konuda Şu'be'nin güvenilir bir insanın gıybetini yaptığını düşünmüş

⁵⁰ Suyûtî, *Tahzîrû'l-havâş*, 178; Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfû'a*, 80.

⁵¹ Nitekim Ali b. Medîni, ilmin medarı olarak belirttiği kişileri saydıktan sonra, onların talebeleri arasında Vasıt'ta Hüseyim b. Beşîr'in ismini zikreder. Bk. Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh Sa'dî Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa A'zamî (Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1980), 39. Hüseyim aynı zamanda İbn Adî'nin münekkid muhaddisleri zikrettiği kısımda başlık açarak kendisine dair bilgileri naklettiği muhaddisler arasındadır. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/179.

⁵² Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl (Merrûzî Riva-yeti)*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1988), 224.

⁵³ Hüseyim Basra'ya geldiğinde talebelerinin Şu'be'ye "Dostun Hüseyim geldi, ondan hadis yazalım mı?..." diye sormalarından, Hüseyim ile Şu'be'nin birbirlerini iyi tanıdıkları anlaşılmaktadır. Hatta Hüseyim'den nakledilen bir bilgiye göre Hüseyim'in dedesi ile Şu'be'nin babası, Vasıt'ta Haccac'ın sarayının inşasında beraber çalışmışlar. Bk. Mizzî, *Tehzîbül-Kemâl*, 30/279, 280.

⁵⁴ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1953), 1/151.

⁵⁵ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Mizzî, *Tehzîbül-Kemâl*, 26/409; Zehebî, *Siyer*, 5/381.

⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbül-Kemâl*, 26/407; Zehebî, *Mizân*, 4/39.

⁵⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/173; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/107.

⁵⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/151; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/287.

olabilir. Öte yandan kendisinin de tedlis yaptığı nakledilen⁵⁹ Hüşeym'in bunu büyük bir sorun olarak görmemesi,⁶⁰ onun Şu'be hakkındaki görüşünün diğer bir sebebi olarak zikredilebilir.

Kaynaklarda Şu'be'yi, gıybet ettiği gerekçesiyle eleştirdiği nakledilen âlimlerden biri de dönemin meşhur Vasıtlı muhaddisi Yezid b. Harun'dur. (öl. 206/821) İbn Adî'nin aktardığına göre o "Şu'be'den hadis yazmayın, o çok gıybetçidir. Abdullah b. Mesud hakkında 'çok yemin ederdi' diyerek onu tenkid etti."⁶¹ ifadesiyle yukarıdaki cümleyi gerekçelendirmektedir. Münekkîd kimliği ile de öne çıkan⁶² Yezid b. Harun'a izafe edilen bu iddiasının gerekçesine bakıldığında da Şu'be'nin bir sahâbi hakkındaki olumsuz kanaatini göstermektedir. Bununla birlikte sadece İbn Adî'nin eserinde yer alan bu bilgi, sonraki müellifler tarafından nakledilmemiştir. Öte yandan hadis veya ricâl kaynaklarında Şu'be'nin, Abdullah b. Mesud hakkında iddia edilen görüşü de tespit edilememiştir. Buradan hareketle -ona izafesi güvenilir kabul edilse bile- Yezid b. Hârûn'un bu tenkidinin sonraki âlimler tarafından makbul görülmediği ifade edilebilir.

Ricâl konusunda eserleri bulunan Buhârî'yi de râvî tenkidi-gıybet ilişkisi açısından endişe hisseden âlimler arasında zikretmek mümkündür. Öğrencisi ve kâtibi Muhammed b. Ebî Hâtim, Buhârî'ye râvilerden bahseden *Târîh* kitabı dolayısıyla "insanların gıybetini yapıyorsun" şeklinde tenkidler geldiğini aktardığında o " kitabında kendinden önceki âlimlerin değerlendirmelerine yer verdiğini,"⁶³ dolayısıyla önceki âlimlerin uygulamasını devam ettirdiğini vurgulamaktadır. Buhârî'nin kâtibinin ifadelerinden, tenkid edenlerin kim olduğu bilinmemekte ise de "Allah katında gıybetten dolayı sorumlu tutulmayacağını ümid ettiğini belirten"⁶⁴ Buhârî'nin yaptığı cerh faaliyetlerinde gıybet sınırını aşmadığına inandığını söylemek mümkündür.

Ebû Zûr'a ed-Dımaşkı'nın Ebû Müshir'e râvilerin hatalarını söylemenin gıybet olup olmadığı sorusu⁶⁵ ve Sebbâk'ın hocası İbn Hanbel'e "Falan zayıftır, falan yalan-

⁵⁹ Hüşeym'in çokça tedlis yaptığı, buna bağlı olarak da sema'a delalet eden lafızlarla naklettiği hadislerinin tercih edildiği aktarılmaktadır. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' *ez-Zühri İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 7/313.

⁶⁰ İbnü'l-Mübârek'in Hüşeym'e neden tedlis yaptığını sorduğunda Süfyân ile A'meş'in de aynı şeyi yaptıklarını söylediği (İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/452.), hatta bu işten zevk aldığını belirttiği nakledilir. Bk. Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmi'i ş-şâhih*, thk. Ebu Lübbâbe Hüseyin (Riyâd: Dâru'l-Livâ, 1986), 3/1185; Mustafa Ertürk, "Hüşeym b. Beşir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/19/64.

⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/152.

⁶² Yezid b. Harun'un cerh-ta'dîldeki konumu için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidi*, 125.

⁶³ Zehebî, *Siyer*, 12/441.

⁶⁴ Nitekim Zehebî, Buhârî'nin diğer âlimler tarafından müttehem veya çok zayıf olarak nitelendirilen râviler için "seketü anhu, fihî nazar" gibi nispeten daha hafif tabirler kullanmasını onun bu hassasiyetinin göstergesi olarak aktarmaktadır. Bk. Zehebî, *Siyer*, 12/439.

⁶⁵ Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 45.

cıdır" demek bana ağır geliyor"⁶⁶ şeklindeki ifadeleri ile Buhârî'nin Allah katında giybetten sorumlu tutulmayacağını ümid etmesi dikkate alındığında ehl-i hadis tarafında da raviler hakkında konuşurken giybetle düğüldüğü konusunda bir endişe bulunduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Ricâl Tenkidine Karşı Tasavvuf Dönemi Sûfilerinin Tepkileri

Muhaddisler arasında cerh-tadilin meşrûiyyeti konusunda genel kabul bulunsa da özellikle zühd döneminden tasavvuf dönemine geçilmesinden sonra tasavvufi çevrelerde bu konuda farklı görüşlerin oluştuğunu belirtmek gerekmektedir. Meşhur zâhid Ebû Turâb en-Nahşebî (öl. 245/859) ile Ahmed b. Hanbel arasındaki konuşma, tasavvuf hareketinin bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir. O, Ahmed b. Hanbel'in bazı râviler hakkında sika-zayıf gibi hükümler verdiğini görünce "âlimlerin giybetini yapma" demiş, Ahmed b. Hanbel de "yazıklar olsun, bu giybet değil, nasihattir"⁶⁷ diye cevap vermiştir. Burada tasavvuf geleneğinin temsilcilerinden Ebû Turâb'ın Ahmed b. Hanbel'e yönelik ifadelerini, farklı geleneğe mensup iki âlimin yöntem farklılıklarının tezahürü olarak görmek mümkündür.

Mutasavvıfların ricâl tenkidine bakışını göstermesi açısından meşhur mutasavvıf Zünnûn el-Mısrî'nin (öl. 245/859) talebelerinden Yusuf b. Hüseyin⁶⁸ (öl. 304/917) ile İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) arasındaki konuşmaya dikkat çekilmelidir. İbn Ebî Hâtim *el-Cerh-ta'dil* adlı eserini okuturken Yusuf b. Hüseyin o meclise gelerek ne okuttuğunu sormuş o da râvilerin cerh-ta'dilini içeren bir kitap kaleme aldığını ve onu okuttuğunu beyan etmiştir. O, cerh-ta'dilin ne olduğunu sorunca İbn Ebî Hâtim râvilerin sika olup olmadığını ortaya koyan bir eser olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine İbn Hüseyin, yaptığı işin uzun yıllar önce vefat etmiş belki de Cennet'e yerleşmiş salih insanların giybeti olduğunu belirterek bunun utanç verici olduğunu söylemiştir. İbn Ebî Hâtim ise onun eleştirisi üzerine "bu eseri yazmış olmasaydım, yazmazdım"⁶⁹ diyerek üzüntüsünü belirtmiştir.

İbn Ebî Hatim ile Yusuf b. Hüseyin arasında geçen bu hadise, her iki tarafın kullandığı ifadeler açısından da önemlidir. Yusuf b. Hüseyin'in cerh-ta'dilin mahiyetini İbn Ebî Hâtim'e sorması aynı zamanda tasavvuf-hadis arasında usulî bir ayrım olduğunu, mutasavvıf bir âlimin cerh ıstılahlarına vakıf olmama ihtimalini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte aynı dönemde yaşayan başka mutasavvıfların muhaddislere karşı kullandıkları ifadelerden, cerh-ta'dile dair bilgilerinin olduğu dikkate alındığında bunun Yusuf b. Hüseyin'e ait bir durum olma ihtimali de gözardı edilmemelidir. Öte yandan hicrî üçüncü asırda yaşayan bir âlimin (her ne kadar sahip oldukları ilmî gelenekleri arasında metod farkı da olsa) muhaddislerin temel

⁶⁶ Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 46; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Ĥanâbile*, 1/287.

⁶⁷ Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 45.

⁶⁸ Zehebî Yusuf b. Hüseyin' sūfi şeyh olarak tavsif etmektedir. Bk. Zehebî, *Siyer*, 14/248.

⁶⁹ Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 38; İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadis*, 390.

uygulamalarından olan cerh-ta'dîli bilmemesi makul olmayabilir. Bu durumda Yusuf b. Hüseyin, yapılan işlemi yadırgaması sebebiyle İbn Ebî Hâtim'den bizzat duymuş olmak istemiş ve tenkidini ifade etmek istemiş olabilir.

Konuşmanın diğer tarafındaki muhaddis İbn Ebî Hatim'in ifadeleri de dikkat çekmektedir. Nitekim gerek babası Ebû Hâtim, gerekse hocası Ebû Zür'a gibi dönemin önemli münekkidlerinin görüşlerini sonraki nesle aktarma açısından köprü olan İbn Ebî Hâtim'in '*bu eseri yazmış olmasaydım, yazmazdım*' cümlesi sonraki âlimler tarafından da hayretle karşılanmıştır. Mesela İbnü's-Salah, İbn Ebî Hâtim'in bu tavrını haksız cerh endişesine bağlamaktadır.⁷⁰

İlk tasavvuf klasiklerinden birinin müellifi Ebû Talib el-Mekkî (öl. 386/996) *Kütü'l-kulûb*'ünde muhaddislere yönelik tenkidlerini sıralamaktadır. Mekkî, hadisleri irşad faaliyetleri için bir vesile olarak görerek bu amaçla rivayet edilmesinin faziletleri olduğunu ve hadislerin naklinde müsamahakâr davranılması gerektiğine yönelik ruhsat bulunduğunu beyan eden bir başlık açmaktadır. Bu başlıkta kendisinin de hadisleri lafzen rivayet edilmesini zorunlu görmediğini belirterek hadis usulü eserlerinde manen rivayete delil olarak gösterilen hadisleri zikretmekte ve peşinden isnadlarında sorun bulunan bazı hadisleri eserine almakta beis görmediğini açıkça ifade etmektedir. Daha sonra ise ehl-i hadisin haddi aşarak belki de Allah katında kendilerinden daha değerli olan kimseleri tenkid ederek günah kazandıklarını iddia etmektedir.⁷¹

Bu tenkidlerin Ebû Talib el-Mekkî tarafından gelmesi özel bir öneme sahiptir. Zira eserinde yüzlerce hadis kullanan müellif, eğitiminin ilk devresinde hadis ilmi ile meşgul olduğu için⁷² hem muhaddislerin cerh-ta'dîl yöntemine vakıftır, hem de mutasavvıfların hassasiyetlerine sahiptir. Yusuf b. Hüseyin örneğinin aksine muhaddislerin yöntemini bilen birinin bu tenkidleri, o dönemde artık müstakil bir gelenek haline gelen zühd ve tasavvuf anlayışının hadislerle ilgili görüşlerini temsil ettiğini söylemek mümkündür.

3. CERH-GIYBET TARTIŞMASININ ETKİLERİ

Rivayet sırasında râviler hakkında cerh-ta'dîl yapılırken farklı âlimlerden gelen giybet ithamının münekkidler üzerinde hiç tesirinin olmadığı iddia edilemez. Bu tenkidler karşısında cerh faaliyetlerini sistem olarak savunsalar da münekkidlerin bazı endişelere sahip olduklarına dair örnekler de zikredilmektedir. Bu başlıkta yukarıdaki bilgilerden hareketle giybet tepkisiyle muhatap olan âlimlerin itirazlara

⁷⁰ İbnü's-Salah, *Ulümü'l-hadis*, 389.

⁷¹ Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisî Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb fi mu'âmeleti'l-mahbûb ve vaşfi tariki'l-mürîd ilâ maqâmi't-tevhîd*, thk. Mahmud İbrahim (Kahire: Dârü't-türâs, 2001), I/484-486.

⁷² Bilal Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/10/239.

veya bu kanaate sahip insanlara verdikleri cevaplar üzerinden muhaddislerin zihin dünyası anlaşılmalıya çalışılacaktır.

3.1. Ravileri Cerh etmenin Gıybetle İlişisini Reddetme

Muhaddisler kendilerine yönelik gıybet ithamına yönelik olarak hadislerin güvenilir bir şekilde aktarılabilmesi için öncelikle cerh-ta'dil sisteminin zorunluluğunu savunmuşlar ve bu suçlamalara kayıtsız kalmamışlardır. Nitekim yukarıda görüşleri aktarılan âlimlerden Şu'be b. el-Haccâc, Abdullah b. el-Mübarek, Yahyâ b. Saïd el-Kattân ve Ahmed b. Hanbel'in cerh-ta'dil uygulamasına gıybet denilmesi karşısında farklı tepkiler verdikleri görülmektedir. Mesela bazı âlimler muhatabın durumuna göre bazen onları dikkate almamış, yaptığı uygulamaya devam etmiştir. Muhatabın suçlama değil de öğrenme amacıyla olduğunu hissettiği durumlarda onlara neden cerh yapılması gerektiğini açıklamışlardır. Bununla birlikte aktarılan ifadelerden, bazı muhaddislerin de *gıybet* endişesi taşıdıklarını ancak yaptıkları işin önemi dolayısıyla bunun gıybet kapsamında değerlendirilmemesi gerektiğini düşündükleri de anlaşılmaktadır. Yukarıda da aktarılan, Buhârî'nin "*Allah katında gıybetten dolayı sorumlu olmayacağını umması*"⁷³ ve İbn Ebî Hâtim'in "*bu eseri yazmamış olsam, yazmazdım*"⁷⁴ cümlesi, muhaddislere yöneltilen *gıybet* ithamının yansımaları gösteren önemli örneklerdir. Öte yandan yukarıda münekkid muhaddislerden nakledilen gıybet ithamlarını da bu endişe ile beraber yorumlamak gerekmektedir. Yani Hüseyim b. Beşîr örneğinde olduğu gibi bu âlimler sistem olarak cerh-ta'dile karşı olmasalar da münferit olaylar sebebiyle yapılan işleme gıybet diyerek eleştiri getirebilmişlerdir.

Öte yandan muhaddislerin cerh faaliyetlerine tamamen karşı olanlara yönelik kullandıkları ifadeler onları daha çok "hadis ilmini bilmeyen, cahil, avâm, sıradan kimseler" olarak tanımladıklarını göstermektedir. Mesela İsmail b. Uleyye cerh edilen bir râvî için gıybet edildiği iddiasında bulunan kişi için *Cahil adam*⁷⁵ tabirini kullanmaktadır. Müslim de râvî tenkidini *salihlerin gıybeti* şeklinde tavsif edenlerin *avam ve cahil kimseler*⁷⁶ olduklarını söylemiştir. Tirmizî de hadis âlimlerinin, râvî tenkidleri dolayısıyla *hadisi bilmeyenler* tarafından eleştirildiğini belirterek geçmiş ulemanın cerh-ta'dil yaparken gıybet etme amaçlarının bulunmadığını vurgulamıştır.⁷⁷ İbn Hibbân ise *meslekten hadisçi olmayan* bazı kimselerin, ricâl âlimlerinin *bazı râvîler hakkındaki tenkid lafızlarının gıybet kapsamına gireceği*⁷⁸ görüşünde olduğunu belirtir. Hâkim en-Nisâbüri "cerh ta'dili ancak *avam insanların gıybet*

⁷³ Zehebî, *Siyer*, 12/439.

⁷⁴ Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye*, 38; İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadis*', 390.

⁷⁵ Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye*, 43.

⁷⁶ Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyri en-Nisâbüri Müslim, *Kitâbü'l-temyiz*, thk. A'zamî, Muhammed Mustafa (Riyad: Vizaretü'l-Maârif, 1982), 169.

⁷⁷ Tirmizî, "el-İlel", 6/230.

⁷⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, 1/17.

sayacağı” belirterek önceki âlimlerin sünneti korumak için bu işi devam ettirdiğine dair örnekleri zikreder.⁷⁹ İbnü'l-Cevzî de *zâhid olmaya çalışan* birinin yalancı bir râvînin tenkidini duyunca gıybet nitelemesini *gafllet* diyerek reddettikten sonra önceki âlimlerin cerh uygulamalarına dair misallere işaret eder.⁸⁰

Muhaddislerin cerhe tamamen karşı olan kimselerden gelen bu tepkilere yönelik muhatabını susturma amaçlı bir savunma geliştirdikleri de dikkat çekmektedir. Bu durumda genel olarak karşıdakinin hadis ilmini bilmediği öne çıkarılarak cerhin gerekliliğini ifade eden cevaplar verildiği görülmektedir.

3.2. Ricâl Tenkidinin Kapsamını Daraltma

Cerhin gıybet olduğu yönündeki eleştirileri dikkate alan muhaddisler Cerh-ta'dîl faaliyetlerini -şahısların kusurlarını göstermenin caiz olması açısından- şahitliğe kıyas etseler de bunu sınırsız bir izin saymamış, muhtemelen kendilerine yöneltilen tenkidlerin de etkisiyle râvî hakkında yapılan eleştiriler için sınır belirlemek durumunda kalmışlardır.

Nitekim tarihsel süreçte bizzat cerh yaptığı bilirse de bazı cerh faaliyetlerine *gıybet* diyerek sınır çizen, hatta muhatabına tepki gösteren âlimler olduğu bilinmektedir. Bu konuda zikredilebilecek ilk örnek tebe-i tâbiîn tabakasının meşhur muhaddis ve münekkidi Süfyân b. Uyeyne'den aktarılmaktadır. Ona “bid'at ehlinin gıybeti yapılır mı diye sorulduğu zaman ‘râvînin bid'ati ile ilgili konular söylenir, onun dışındaki konularda gıybeti yapılmaz”⁸¹ demiştir. İbn Uyeyne'nin sorudaki gıybet kavramına *bid'atin zikredilmesi/gıybet edilmesi* ayrımını yaparak verdiği cevap cerhin sınırının çizildiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan cerh faaliyetine gıybet diyenlere yönelik kullanılan hitap şekillerinden, cerhin gıybet olduğu fikrinin hadislerle ilgili biri tarafından savunulamayacağı fikrinin yerleştiği görülmektedir.

Basralı hadis hafızlarından Ebu'l-Velîd et-Tayalisi'nin (öl. 227/842) bir râvî hakkındaki tenkidi araştırmaya gelenlerin sorusuna *gıybet* diyerek cevap vermemesi, münekkidin bu hassasiyeti ile açıklanmalıdır. Ebu'l-Velîd'e, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân hakkında “Şu'be b. el-Haccâc'ın "raffâ" dediğini duyup duymadığı sorulunca "bu gıybettir" diye cevap vermiş ancak bu bilgiyi reddetmemiştir.”⁸² Cerh-ta'dîl ilminin sistemleştiği ve genel kabul gördüğü bir dönemde önde gelen muhaddislerden⁸³ Ebu'l-Velîd et-Tayalisi'den bu cümlelerin aktarılması dikkat çekmektedir. Zira Şu'be'nin Ali b. Zeyd hakkındaki görüşü kaynaklarda başka raviler yanında Ebu'l-

⁷⁹ Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hâkim en-Nisâbüri, *el-Medhal ilâ ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl*, thk. Ahmed b. Faris Sellûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 168.

⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mevzû'ât*, 1/50.

⁸¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/510.

⁸² Ukaylî, *ed-Đu'afâ'ü'l-kebir*, 3/229.

⁸³ Zehebi'nin münekkid vasfına özel vurgu yaptığı Ebu'l-Velîd, sika ve şeyhülislam gibi vasıflarla tanınmaktadır. Bk. Zehebi, *Siyer*, 10/341.

Velîd'den de aktarılmaktadır.⁸⁴ Bu durumda *gybet* tepkisinin sebebi muhaddislerin cerh ederken bile olsa zorunlu durumlar dışında bu cerh lafızlarını kullanmaktan kaçınma hassasiyetleri olmalıdır. Nitekim bu ifadenin başlangıcında Ebu'l-Velîd'e sorulan soru, herhangi bir hadis araştırmasından bahsedilmeden, Şu'be'nin, Ali b. Zeyd hakkındaki 'raffâ' ifadesini duyup duymadığıdır. Bu sebeple Ebu'l-Velîd'in bu soruyu râvîyi tanıma değil –zayıf bile olsa- gıybet etme maksatlı düşünmüş olmalıdır.

Hasan b. Ali el-İskâfî'nin Ahmed b. Hanbel'e sorduğu sorudan da gıybet ile cerh arasındaki sınırın net bir şekilde ayrıldığı anlaşılmaktadır. Hasan b. Ali, "gıybet'in manasını sormuş, Ahmed b. Hanbel ise "muhababın ayıbını ortaya koymak istemendir" diye cevap vermiştir. Hasan b. Ali bunun üzerine "râvînin hatasını veya bir râvîyi iştmediğini zikretmenin bu kapsama girip girmediğini" sormuş," Ahmed b. Hanbel de "sahih hadisin tespit edilmesi için bunun zorunlu olduğunu beyan etmiştir."⁸⁵ Ahmed b. Hanbel örneğindeki durumda da râvînin hadis rivayetindeki durumunu değil de kişisel bir ayıbını/eksikliğini ortaya koyma amacı içeren tenkidler gıybet kapsamına dahil olmaktadır.

Sonraki dönem usul eserleri yukarıda aktarılan bilgileri de dikkate alarak cerhin caiz olabileceği sınırı net bir şekilde belirlemektedir. Nitekim Karâfî (öl. 684/1285), bir kişinin hakkını korumak için şahitlikte bir şahsın kusurunu zikretmek caiz ise cerh-ta'dil uygulamasının sünneti koruma hedefinden dolayı râvîlerin eksikliklerini kaydetmenin evleviyetle caiz olduğunu belirtmektedir. Hatta bu aşamada râvîlerin durumlarının tespit edilmesi amacıyla ricâl eserlerinin yazılmasını da gerekli görmektedir. Ancak Karâfî cerh uygulamasında münekkidin niyetinin samimi olmasını şart koşarak râvînin hadis değerlendirmesine etki etmeyecek konulardaki kusurlarının nakledilmesinin haram olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁶

Benzeri bir hassasiyet İbn Dakikî'l-îd (öl. 702/1302) tarafından da gösterilmektedir. O İbnü's-Sem'ânî'nin bazı şairler hakkındaki tenkidlerini "hadis nakli gibi bir gerekçe olmaksızın râvîlerin cerhi caiz değildir"⁸⁷ diyerek eleştirmiştir. Ayrıca "İnsanların saygınlıkları cehennem çukurları gibidir ve buna en çok muhaddis ve hâkimler düşecektir"⁸⁸ ifadesiyle dikkatsizce yapılabilecek şahitlik ve cerh faaliyetlerinin tehlikesine dikkat çekmiştir.⁸⁹

⁸⁴ Ukayli, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, 3/229, 230; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/186; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/334; Mizzi, *Tehzîbül-Kemâl*, 20/439.

⁸⁵ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/137.

⁸⁶ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahim el-Karâfî, *el-Furûk* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1928), 4/206, 207.

⁸⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Abdurrahmân b Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis*, thk. Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhac, 1436), 4/445.

⁸⁸ Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b Ali İbn Dakikül'îd, *el-İktirâh fî beyâni'l-iştîlâh ve mâ üdife ilâ zâlike mine'l-eĥâdîsi'l-ma'dûde mine's-şıĥâh*, thk. Kahtan Abdurrahman (Ürdün: Dâru'l-ulûm, 2007), 453, 454.

⁸⁹ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 446; Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil*, 57.

Muhaddislerin bir başkası hakkında tenkidde bulunmalarının sadece zorunlu gördükleri durumlarda caiz olduğunu göstermesi açısından Zehebî'nin (öl. 748/1348) belirlediği sınır da dikkat çekmektedir. O râvîler hakkındaki tenkidleri zikrederken mütekaddim-müteahhir ayrımı yaparak 300 yılından sonraki râvîler için kusurları örtmeyi daha uygun görmektedir. Zira ilgili tarihten sonra hadisler tek tek râvîlerden ziyade, alanda yetkin ve meşhur muhaddisler tarafından aktarılmaktadır. Bu sebeple insanların eksikliklerini beyan etmeme prensibi adına müteahhir dönemdeki sadece zayıf olduğu açıkça bilinen râvîlere *Mîzanü'l-îtidâl*'de yer verdiğini belirtmektedir.⁹⁰

Cerh-ta'dîlin kurallarını kaleme alan âlimlerden Taceddin es-Sübki (öl. 771/1370) de benzer şekilde bir râvînin zayıflığı herkes tarafından biliniyorsa münekkitten cerh sebebinin açıklamasını istenmesine gerek bulunmadığını belirtirken gerekçe olarak, murâd hâsıl olduktan sonraki olumsuz bilgilerin gıybet olacağını ifade etmektedir.⁹¹

SONUÇ

Dinî bilgilerin korunması amacıyla zorunlu olarak yapılan cerh uygulamaları hadislerin sıhhatini tespit için gerekli görülse de aynı zamanda tenkid edilen şahsın saygınlığını zedelediği için kaynaklarda bu işlemin gıybet olarak değerlendirildiğine dair örnekler de bulunmaktadır. Hadis tarihi boyunca gerçekleştirilen cerh-ta'dîl uygulamasından rahatsız olan âlimler ve görüşleri hakkında yapılan incelemelerde zaman, mekân veya ilmî yönelim açısından tek bir cevaba ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Öncelikli olarak cerh - gıybet ilişkisinde dikkat çekilmesi gereken önemli nokta muhatapların ilmî eğilimleridir. Bunu tespit edebilmek için zaman bakımından ayrıma gitmek zorunlu gözükmektedir. Ricâl tenkidinin oluşum döneminde ilk münekkidler arasında adı geçen İbrahim en-Neha'î ve Hasan el-Basrî gibi âlimlerin bid'atçı kimselerin tenkid edilmesini caiz görmeleri, sonraki dönemde sistemli cerh-ta'dîlin gıybet sayılmamasına zemin hazırladığı söylenebilmektedir. Onlarla ilgili nakillerden, bu dönemdeki âlimlerin faaliyetlerine yönelik gıybet tepkisi bulunup bulunmadığı kesin belli değildir.

İkinci asırda görülen *cerhin gıybet olduğu fikrinin* nakledildiği râvîlerin bir kısmında muhaddis kimliklerinin yanında zâhid ve âbid kişiliklerinin etkisi hissedilmektedir. İlk tabakadaki bu örneklerin bir kısmının, zâhid muhaddislerin *bir başkası hakkında konuşmaktan dolayı oluşan ferdi rahatsızlıklarının* soruya/tenkide dönüşmüş hali olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan bu dönemde gıybet edildiği iddiasında bulunan muhatapların, cerhin mahiyetini bildikleri ve buna göre rahat-

⁹⁰ Zehebî, *Mizân*, 1/4.

⁹¹ Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi es-Sübki, *Kâ'ide fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve kâ'ide fi'l-mü'errihin* (*Erbe'u resâil içinde*), thk. Abdulfettâh Ebu Gudde (Haleb: Mektebü'l-matbuati'l-İslamiyye, 1990), 59.

sızlıklarını izhâr ettikleri görülmektedir. Bu dönemdeki itirazlara yönelik muhaddislerin tepkileri ise daha çok münekkidlerin amacını anlayamama zemini üzerinden sürdürülmüştür. İkinci asırda dile getirilen tenkidlerin bir kısmında ise genel olarak cerh uygulamasına karşı olunmasa da özel sebeplerle bazı itirazların bulunduğu örnekler dikkat çekmektedir.

Cerhin genel kabul gördüğü hicrî üçüncü asır sonrasında ise bu tepkiler nispeten azalmış, bazı muhaddislerin, bir insanın gıyabında konuşmaktan duydukları şahsî rahatsızlıklara cevap aradıklarına dair az sayıda örnek görülmüştür. Bu dönemde başlayan ve bir sonraki asırda da devam eden bir rahatsızlık türü ise tasavvufun müstakil bir gelenek haline kavuşması ile birlikte mutasavvıflardan gelen tepkilerdir. Zira hadisleri inceleme yerine içeriğini uygulamayı esas alan bu gelenekte, râvilerin incelenmesi, tasavvufun amacına uygun değildir. Öte yandan mutasavvıfların tenkidleri esnasında kullandıkları ifadelerden hadis istihlalarına vakıf olmadıkları görülmektedir.

Hadis rivayetinin sistemli olarak devam ettiği hicrî ikinci ve üçüncü asırda münekkid muhaddislere yöneltilen *gıybet tepkisinin* muhaddisler tarafında da bir tesirinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Süfyân b. Uyeyne, Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve İbn Ebî Hâtim gibi muhaddislerin hadislerin tespiti için cerhta'dil faaliyetlerini zorunlu görseler de bu konuda bazı sınırların gözetilmesi gerektiğine dair ifadeleri dikkat çekmektedir. Diğer bir ifade ile ilk dönem münekkidlerinin bu ifadelerinin, sonraki usul eserlerinde kural haline getirilen *zayıf râviler için sadece zorunlu ihtiyaç kadar bilgi verilmesi gerektiği, fazlasının gıybet olabileceği* fikrine zemin hazırladığı anlaşılmaktadır.

Hadis âlimlerinde eksik gördükleri konuları gündem yapan diğer ilim dallarından Ehl-i rey fıkıh literatürü ile Mu'tezile eserlerinde yapılan taramalarda cerh sebebiyle muhaddislerin tenkid edildiğine dair bir bilgiye rastlanılmadığını da belirtmek gerekmektedir.

Cerh faaliyetlerinin gıybet tepkisi ile karşılaştığı durumlar bölgesel açıdan incelendiğinde gerek ilgili muhaddislerin yaşadığı şehirlerden, gerekse konuyla bu râvilerin nisbelerinden, Irak bölgesinin ağırlıkta olduğu dikkat çekmektedir. Basra, Kûfe, Vasıt ve Bağdat gibi şehirler, rivayet ilminde öne çıktığı gibi cerh ta'dil bu bölgede sistemleştiği ve âlimleri genel olarak bu bölgede yoğunlaştığı için bu faaliyete karşı gıybet eleştirilerinin de aynı coğrafyada yoğunlaştığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî. *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl (Merrûzî Rivayeti)*. thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas. Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1988.

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybanî. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâûd vd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Ali b. el-Medîni, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh Sa'dî. *el-İlel*. thk. Muhammed Mustafa A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- Ali el-Kârî, Nureddin Ali b. Muhammed Molla. *el-Esrârü'l-merfû'a fi'l-aḥbâri'l-mevzû'a*. thk. Muhammed Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1986.
- Avcı, Seyit. "Hadisçilere Yöneltilen Bazı Eleştirilerin Değerlendirilmesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (2011), 7-34.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef. *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men ḥarrece lehü'l-Buḥârî fi'l-Câmi'i's-şâḥîh*. thk. Ebu Lübâbe. Riyâd: Dâru'l-Livâ, 1986.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fi. *et-Târîḫü'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarabad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi. *el-Câmi'u's-şâḥîh*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 6 Cilt. Dimaşk: Daru İbn Kesir, 1990.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl. *Sünen*. 2 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harîsî. *Kütü'l-ḳulûb fi mu'ameleti'l-maḥbûb ve vaşfi tariḳi'l-mürîd ilâ maḳâmi't-tevhîd*. thk. Mahmud İbrahim. 3 Cilt. Kahire: Dârü't-türâs, 2001.
- Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah. *Târîḫü Ebî Zür'a ed-Dimaşkî*. thk. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Ertürk, Mustafa. "Hüşeym b. Beşîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/64. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gürler, Kadir. "Cerhin Gıybet Olup Olmadığı Yönündeki Tartışmalara Eleştirel Bir Katkı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004), 33-48.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed. *el-Medḫal ilâ ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl*. thk. Ahmed Sellûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed. *el-Medḫal ilâ ma'rifeti's-şâḥîh mine's-saḳîm ve tebyîni mâ eşkele min esmâ'ir-ricâl fi's-Şâḥîḫayn*. thk. Rebî' b. Hâdî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali . *el-Câmi' li-aḥlâḳi'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmud Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983.

- Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit. *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1938.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcanî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Adil Abdülmevcûd. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Dakikul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b Ali. *el-İktirâh fî beyâni'l-iştilâh ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine'l-eĥâdisi'l-ma'dûde mine's-şihâh*. thk. Kahtan Abdurrahman. Ürdün: Dâru'l-ulûm, 2007.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerĥ ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1953.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Bağdadî Hanbelî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hamid el-Fikî. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1952.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalânî. *Lisânü'l-mizân*. 19 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b Hibban b Ahmed et-Temîmî. *el-Mecrûĥin mine'l-muĥaddisîn ve'd-ĥu'afâ' ve'l-metrûkin*. thk. Mahmûd İbrâhim Zayed. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî. *Sünenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Daru İhyâit-Türasi'l-Arabi, 1975.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. thk. Nureddin Itr. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Mellah, 1978.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Ali b Muhammed Bağdadî. *Mevzû'ât*. 3 Cilt. Dârü'l-Fikr, 1983.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *'Ulümü'l-ĥadis*. thk. Nureddin Itr. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1984.
- Kadı İyaz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medarik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezĥebi Mâlik*. 8 Cilt. Rabat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 1965.
- Karafî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim. *el-Furûĥ*. 4 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1928.

- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler: Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul : M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2014.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Muhammed. *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Ebu Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbuâtî'l-İslamiyye, 1987.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *el-Câmi'u's-Şahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1956.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Kitâbü't-temyîz*. thk. A'zamî, Muhammed. Riyad: Vizaretü'l-Maârif, 1982.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Şeref b Mürî. *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 1347.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Riyâzü's-şâlihîn min kelâm-ı seyidi'l-mürselin*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Özsoy, Abdulvahap. *Şube İbnu'l-Haccac ve Hadisçiliği*. Erzurum: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed b. Ali es-Savma'î. Riyad. Medine: en-Naşirü'l-Mütemeyyiz, 2017.
- Saklan, Bilal. "Ebû Tâlib el-Mekkî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 10/239-240. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b Abdirrahmân b Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis*. thk. Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu Dari'l-Minhac, 1436.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Zikru men yu'temedü kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl (Erbe'u resâil içinde)*. thk. Abdulfettâh Ebu Gudde. Haleb: Mektebü'l-matbuati'l-İslamiyye, 1990.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin b. Ebî Bekr. *Tahzîrü'l-havâş min ekâzîbi'l-kuşşâş*. thk. Muhammed es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Medine: Darü'l-Minhâc, 2016.

- Sübki, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi. *Ķā'ide fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve kâ'ide fi'l-mü'errihîn (Erbe'u resâil içinde)*. thk. Abdulfettâh Ebu Gudde. Haleb: Mektebü'l-matbuati'l-İslamiyye, 1990.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *el-Câmi'ü'l-kebir*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd. *ed-Đu'afâ'ü'l-kebir*. thk. Abdülmü'ti Emin Kal'acî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'rricâl*. thk. Ali Muhammed Bicavi. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaut. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.